
КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО І КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС

УДК 343.98

І. П. Осипенко, ст. викладач

УЯВНИЙ ОБРАЗ ТА ЙОГО ЗАСТОСУВАННЯ В СЛІДЧИЙ (РОЗШУКОВІЙ) ДІЯЛЬНОСТІ

Анотація. У статті надано аналіз наукових робіт з напрямку описання та ідентифікації особи за ознаками зовнішності та її елементів. Зроблена спроба оцінити ступінь вивченості та актуальності цього напрямку в практиці вітчизняної криміналістики.

Ключові слова: криміналістика; механізм злочину; уявний образ; зовнішність; суб'єктивний портрет; опис.

І. П. Осипенко, ст. преподаватель

ВООБРАЖАЕМЫЙ ОБРАЗ И ЕГО ИСПОЛЬЗОВАНИЕ В СЛЕДСТВЕННОЙ (РОЗЫСКНОЙ) ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Анотация. В статье дан анализ научных работ по направлению описания и идентификации личности по признакам внешности и ее элементов. Сделана попытка оценить степень изученности и актуальности этого направления в практике отечественной криминалистики.

Ключевые слова: криминалистика; механизм преступления; воображаемый образ; внешность; субъективный портрет; описание.

I. P. Osipenko, Senior Lecturer

IMAGINATED CHARACTER AND ITS USING IN INVESTIGATION (SEARCH) ACTIVITY

Abstract. The article gives an analysis of scientific works on the direction of description and identification of a person on the grounds of appearance and its elements. There's made an attempt to assess the degree of study and relevance of this trend in the practice of domestic criminology.

Keywords: criminalistics; mechanism of crime; imaginary character; appearance; subjective portrait; description.

Актуальність теми дослідження. Одним із найважливіших сучасних напрямів діяльності правоохоронних органів є запобігання злочинам та їх розкриття. У зв'язку з цим залишається актуальною проблема удосконалення криміналістичних засобів та методів, які використовуються для встановлення особи злочинця, інших осіб, причетних до події злочину та їх розшуку. Серед них значне місце належить засобам і методам збирання та використання інформації про ознаки зовнішності людини.

У практиці боротьби зі злочинністю велике значення має встановлення особи за ознаками зовнішності як в оперативно-розшуковій діяльності, так і при проведенні окремих слідчих (розшукових) дій. Успіх значною мірою залежить від того, наскільки вміло, точно та повно буде зібрана та зафіксована інформація щодо ознак її зовнішності.

Аналіз останніх досліджень, публікацій. Сутність уявного образу вивчався досить детально як психологами (Б. Ананьевим, А. Бодальовим, В. Панферовим та ін.), так і криміналістами (А. Алексеевим, А. Ратіновим, В. Снетковим, Р. Белкіним, П. Біленчук, І. Гора, І. Когутич, М. Салтевським, В. Шепітько та ін.). Він застосовується як при складанні словесного портрету, так і під час таких слідчих дій, як пред'явлення особи для впізнання, освідчування особи, огляд трупа.

Встановлення особи людини взагалі – це встановлення окремої людини як індивідуума, що характеризується різноманітними соціальними та фізичними ознаками, у тому числі соціальним становищем, характером, зовнішнім виглядом.

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО І КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС

Метою дослідження є вивчення та узагальнення існуючих на даний час методів ідентифікації особи за ознаками зовнішності та можливість застосування їх при розслідуванні та розкритті злочину.

Виклад основного матеріалу. Криміналістичне дослідження ознак зовнішності людини та їх джерел здійснюється з метою розшуку безвісти зниклих осіб, злочинців, що переховуються, встановлення осіб невпізнаних трупів, ідентифікації людини, створення автоматизованих банків даних, організації оперативних і криміналістичних обліків.

Зібрати дані про зовнішній образ невідомої особи досить важко. Основними джерелами їх отримання є дані першочергових слідчих (розшукових) дій, в тому числі допит свідків, потерпілих, опитування очевидців, огляд слідів і речових доказів, фотомонтаж, малюнки, кісткові залишки та інші [1, с. 64-65].

Людині властиво досить повно та об'єктивно сприймати, тривалий час утримувати у своїй пам'яті образ іншої людини, у тому числі інформацію щодо її зовнішності, обличчя, інших особливостей.

У механізмі злочину люди є основними джерелами криміналістичної інформації. Людина як суб'єкт взаємодії і слідоутворення становить один з багатопланових об'єктів живої природи. Складна і багатогранна її роль у структурі злочинної діяльності.

Одним із видів слідів-відображення в пам'яті людини, що необхідні для ідентифікації людини, є так звані ідеальні сліди-відображення – це уявні образи, сліди пам'яті, котрі виникають у свідомості людини після сприйняття ознаки. Ідентифікація людини за ознаками зовнішності являє собою встановлення тотожності або відмінності конкретної особи в оперативно-розшукових або кримінально-процесуальних цілях. Така ідентифікація можлива через індивідуальність зовнішнього вигляду людини та відносну його незмінність (стійкість) [2, с. 153].

Сліди пам'яті іманентні, їх наявність встановлюється рядом властивостей, що притаманні тільки ідеальним слідам-відображенням:

- активність характеризує динамічну сторону, що слід-відображення – результат діяльності людини, в процесі якої вона сприймає матеріальну реальність світу;
- вибірковість на рівні людської свідомості опосередкована багатьма факторами й умовами об'єкта, що пізнається, і суб'єкта відображення;
- доцільність визначається завданням діяльності, метою відображення-пізнання певних подій, факту, предмета;
- формування та зберігання слідів пам'яті є основною метою впізнання раніше сприйнятого взагалі;
- підсумування – це властивість психічного відображення, тобто сформованого сліду пам'яті в процесі сприйняття.

Крім зазначених властивостей, ідеальні сліди-відображення мають ще одну якість – випереджувальне відображення, суть якого зводиться до обробки й оцінки отриманої інформації на основі накопиченого досвіду [3, с. 153].

Фундаментальними працями І. М. Сеченова, І. П. Павлова, О. Р. Лурія, Н. П. Бехтеревої, С. Д. Смирнова та інших встановлено, що внутрішнє відображення (слід пам'яті, уявний образ) пов'язане із зовнішнім емоційним проявом суб'єкта. Фізіологами вищої нервової діяльності доведено, що емоції досить повно інформують про внутрішнє переживання індивіда, вони дають певне забарвлення предметно-практичної діяльності і є найпростішою формою відображення, пов'язаною із потребами людини і дією навколишнього середовища. Емоція породжується безпосередньо сприйняттям, тому в одній і тій самій ситуації різні люди, залежно від своєї емоційної сфери, поведуться по-різному. Все це свідчить про те, що зовнішнє відображення пов'язане з внутрішнім [4, с. 187]. А отже, уявний образ – це уявлення про зовнішність, створене на базі сприйняття у процесі складної діяльності людської свідомості. Тому для виявлення сліду пам'яті потрібно інструментальними засобами об'єктивно фіксувати поведінкові реакції людини, які є суть відображення сліду пам'яті.

Існує декілька способів матеріалізації уявного образу: опис, малювання, композиція за допомогою фотознімків, композиція за допомогою підсумування малюнків.

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО І КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС

Опис – це фіксація результатів вербального спілкування із особою щодо ознак словесного портрета образу людини, який зберігається в її пам'яті. Слідчий пропонує особі добровільно розповісти про прикмети і особливості людини, яку він спостерігав і запам'ятав. При характеристиці загально фізичних зовнішніх даних описуються стать (чоловіча, жіноча) та вік (визначається за документами, на вигляд або шляхом освідчення). Демографічні дані охоплюють відомості про расу, національність, народність, етнічну групу.

Малювання – це графічне відтворення суб'єктивного образу, що зберігається в пам'яті особи. Як засіб матеріалізації сліду пам'яті воно є тактичним прийомом, котрий використовується в слідчих діях для отримання інформації від людей.

Сутність композиції за допомогою фотознімків полягає в тому, що у ході допиту перед особою розміщують серію звичайних фотознімків і пропонують йому відібрати з них ті, на котрих певна ознака зовнішності схожа з такою, що запам'яталася.

Композиція за допомогою підсумування малюнків є найбільш ефективним засобом матеріалізації уявних образів, способом відтворення і закріплення ідеальних відображень. При цьому, сутність складання суб'єктивного портрету полягає в тому, що особа у ході допиту вибирає з мальованих елементів зовнішності ті, які їй запам'ятались як схожі, а фахівець конструює на їх основі портрет [5, с. 278].

Словесний портрет – це метод опису людини з метою її ідентифікації за ознаками зовнішності. Застосовується в оперативно-розшуковій, слідчій і експертній практиці. Головним принципом словесного портрета є повнота і систематичність опису.

Словесний портрет сприяє саме впорядкованому (не довільному) та уніфікованому (тобто, однотипному, однакового) фіксуванню інформації про зовнішність людини, на відміну від довільного опису, що здійснюється очевидцями, потерпілими, які, зазвичай, розповідають про зовнішність побаченої ними людини у вільній формі, використовуючи слова і вирази залежно від свого життєвого досвіду, освіти тощо.

Опис зовнішності людини методом словесного портрета – це оптимальна повнота опису та вживання єдиної спеціальної уніфікованої термінології. Оптимальна повнота означає, що описання повинно відповідати меті, завданням, тобто застосуванню для розшуку і ототожнення описаної людини (наприклад, описання безвісти зниклої людини, що проводиться в реєстраційній картці, повинне містити якнайбільше відомих ознак, що в разі виявлення трупа невідомої особи уможливить детальне порівняння всіх прикмет загиблого з прикметами безвісти зниклого).

Детальне описання проводиться під час експертного дослідження фотопортретів, огляду трупа невстановленої особи та реєстрації безвісти зниклих, затриманих і арештованих осіб. Це досягається за рахунок всебічної характеристики елементів будови голови, обличчя, тулуба, кінцівок, одягу тощо.

Іноді за описом важко відтворити зовнішній вигляд встановлюваного особи, у таких випадках доцільно виготовити суб'єктивний портрет. Суб'єктивний портрет може бути виготовлений самим носієм уявного образу або експертом за його свідченнями. Однак необхідно пам'ятати, що суб'єктивне відображення дає тільки приблизне, схоже уявлення про зовнішність. Для виготовлення суб'єктивних портретів застосовуються різні технічні засоби.

Але всі зазначені способи залежать від системи факторів, що впливають на формування, збереження уявного образу. Важливе значення для достовірності, повноти відображення уявного образу мають обставини, за яких відбувалося сприйняття та запам'ятовування. Їх умовно можна поділити на об'єктивні і суб'єктивні.

Об'єктивні фактори не залежать від суб'єкта. Як правило, до об'єктивних умов сприйняття події відносять відстань від спостерігача до особи, за якою здійснюється спостереження, час доби, характер освітлення, метеорологічні умови, тривалість спостереження та інші обставини (у натовпі, на безлюдній вулиці, у лісі, у приміщенні), давнина події, використання злочинцем засобів маскуванню (маски, перуки) тощо. Спостереження як метод пізнання передбачає цілеспрямовану фіксацію проявів поведінки однієї людини чи групи людей, або ж окремих психолого-правових реакцій. Це складний процес: можна дивитися, але не бачити; у звичному, буденному

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО І КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС

побачити нове і т.д. Досвідчений спеціаліст оцінює конкретну особистість чи групу за сукупністю іноді ледве помітних зовнішніх проявів [3, с. 153].

У повсякденному житті, спілкуючись з людьми, ми орієнтуємося в їх поведінці, оскільки ми ніби-то «читаємо» її, тобто розшифровуємо значення її зовнішніх даних і розкриваємо зміст тексту, отриманого таким чином в контексті, який має свій внутрішній психологічний план. Це «читання» протікає поверхнево, оскільки в процесі спілкування з оточуючими у нас виробляється більш-менш автоматично функціонуючий психологічний підтекст до їх поведінки.

Предметом психологічного спостереження можуть виступати і ситуації, що виникають, наприклад, на досудовому розслідуванні, при допиті потерпілого, підозрюваного, в ході бесіди з очевидцями.

Образ, що сформувався у пам'яті спостерігача з часом змінюється: забуваються подробиці, змінюється його зміст. Чим більше часу проходить від моменту спостереження, тим менший обсяг достовірної інформації залишається. Створювати суб'єктивний портрет доцільно не пізніше, як протягом, двох-трьох днів після спостереження за людиною, чий портрет буде складатися. Треба враховувати, що на п'яту добу людина забуває 75% отриманої інформації, тому важливість часового фактору у створенні суб'єктивних портретів, які сприяють розкриттю злочинів важко недооцінити [6, с. 117].

Існує різниця сприйняття людини у ситуації, коли бачиш її вперше за короткий проміжок часу, від ситуації, коли сприйняття відбувалося тривалий проміжок часу (коли отримується досить детальна інформація щодо неї).

Істотну роль у формуванні образу відіграє й обстановка, в якій відбувалося спостереження: напружений емоційний характер ситуації, мімічний образ особи, яка спостерігається може сформувати у спостерігача образ із неправильними ознаками зовнішності.

Необхідно звернути увагу на суб'єктивні фактори, результатом дії яких може бути відмінність уявного образу людини, що знаходиться у підсвідомості свідка від об'єкта, який спостерігався чи якого знав раніше і який пов'язаний із подією злочину. До них належать такі характеристики носія уявного образу, як загальнофізичні, психологічні та деякі соціальні ознаки його особистості. Це і емоційність, і настрої, зорова пам'ять, життєвий досвід, логічність мислення, самопочуття, цілеспрямованість, працездатність, а також стать, вік, національність, досвід, професійна майстерність, вміння, навички, готовність протидіяти станам зовнішньої напруженості, зовнішнім чинникам тощо.

Різні вікові групи людей по-різному сприймають зорову інформацію. Молодь, як правило, не запам'ятовує ознаки зовнішності, також це стосується і місця події, сприйняття яких потребує більшої зосередженої уваги та певного життєвого досвіду. У них увага більш розсіяна через відсутність достатнього практичного досвіду, неухвальної уваги до оточуючих, у людей старшого віку – сприйняття більш зосереджене, точне, в логічній послідовності [7, с. 40-41]. На процес формування образу впливають особливості мислення – процес пізнавальної діяльності індивіда, який характеризується узагальненням та опосередкованим відбиттям дійсності, пам'яті, сприйняття, уявлення, що може значно видозмінити початковий образ, інтереси, стани психічної напруженості, тривоги, страху, психологічного, емоційного стресу та ін. Так, з одного боку, підвищений емоційний стан сприяє кращому запам'ятовуванню, активізує розумову діяльність людини; з іншого – емоції можуть негативно позначитися на процесі запам'ятовування, викликавши часткову втрату інформації, що сприймається; одні ознаки зовнішності сприймаються більш важливі, інші – як не значні.

Пам'ять залежить від вольових якостей людини, від її розумової здатності, знань, уміння запам'ятовувати тощо. Як свідчить практика, люди з більш високим освітнім рівнем складають більш повний опис ознак зовнішності людини.

Під описом розуміється вказівки на ознаки об'єкта. При цьому можуть фіксуватися всі встановлені ознаки об'єкта, як суттєві так і несуттєві, з метою дати найбільш повну характеристику об'єкту або вказати лише на деякі, найбільш суттєві для даного обстеження ознаки. Ознаки об'єкта, які описуються, встановлюються за допомогою спостереження, так, що опис стає засо-

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО І КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС

бом вираження результатів застосування цих методів пізнання і засобом фіксації цієї інформації [8, с. 346-347].

Очевидним є й те, що найбільш повний і точний опис зовнішності особи зробить людина з художніми здібностями.

Знати та враховувати суб'єктивні і об'єктивні фактори, що впливають на формування, зберігання, адекватність ідеальних слідів пам'яті необхідно в процесі проведення вербальних слідчих дій, оцінки об'єктивності розкриття суб'єктом сліду пам'яті.

Висновок. Встановлення тотожності особи за ознаками зовнішності здійснюють на підставі положень теорії ідентифікації, беручи за основу відносну незмінність та ідентифікаційну значущість ознак зовнішності, їх класифікацію, використовуючи відповідні методики дослідження та тактичні рекомендації, розроблені криміналістикою.

Література

1. Советская криминалистика: учебник / под.ред. Р. С. Белкина. – М. : Юрид. лит. – 1979. – 464 с.
2. Криміналістика: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / за ред. В. Ю. Шепітько. – 2-ге вид., переробл. і доповн. – К. : Концерн «Видавничий Дім» «Ін Юре». – 2004. – 728 с.
3. Бригинець, І. Формування уявного образу / І. Бригинець // Підприємництво, господарство і право. – 2007. – № 11. – С. 153-155.
4. Салтевський, М. В. Криміналістика (у сучасному викладі): підручник / М. В. Салтевський. – К. : Кондор. – 2005. – 588 с.
5. Біленчук П. Д. Семаков Г. С. Криміналістика. Кредитно-модульний курс : підручник / П. Д. Біленчук, Г. С. Семаков ; за ред. П. Д. Біленчука. – 4-те вид., змін., допов. і доопр. – К. : ВД «Дакор», 2014. – 520 с.
6. Гора, І. В. Криміналістика: навч. посіб. / І. В. Гора, В. А. Колесник. – К. : Алерта. – 2005. – Ч. І. Криміналістична техніка. – 320 с.
7. Мельничок, В. Криміналістична характеристика суб'єктивної пам'яті особи / В. Мельничок. // Підприємництво, господарство і право. – 2008. – № 11. – С. 39-43.
8. Белкин, Р. С. Курс криминалистики в 3 т. Т. 1: Общая теория криминалистики / Р.С. Белкин. – М. : Юристъ. – 1997. – 408 с.

Надішла 5.10.2017